

o. Waldemar Kapeć OP

Zachowane dyspozycje organów Józefa Sitarskiego

Nie znamy szczegółów z życia i działalności organmistrza Józefa Sitarskiego żyjącego w XVIII w. Zachowały się natomiast trzy dyspozycje jego organów: z Jędrzejowa, z katedry na Wawelu i z kościoła św. Trójcy (dominikanie) w Krakowie. Organy w Jędrzejowie były budowane w latach 1745 – 1754.¹ Projekt dyspozycji organów z katedry wawelskiej powstał w 1751 r.² Z badań Jerzego Gołosa wynika, że ten projekt nie był zrealizowany, skoro w 1785 r. nowe organy wybudował Ignacy Ziernicki.³ W 1765 r. została zawarta umowa Józefa Sitarskiego z krakowskim dominikanami na budowę nowych organów i ta została zrealizowana.⁴

Te trzy dyspozycje J. Sitarskiego są przykładem poszukiwania brzmienia organów, ponieważ zrekonstruowana dyspozycja organów w Jędrzejowie i archiwalna dyspozycja z katedry wawelskiej są stylistycznie różne od dyspozycji organów z kościoła św. Trójcy w Krakowie.

1. Dyspozycja organów z Jędrzejowa

Przed rekonstrukcją organów w 1988 r. została wykonana dokumentacja historyczna i instrumentoznawcza przez Annę Sudacką i Jacka Kuliga.⁵ Dyspozycja organów w Jędrzejowie sprzed 1972 r. została zapisana przez J.

¹ P. Rosiński, Zabytkowe organy w województwie kieleckim, Wydawnictwo, Warszawa 1992, s. 111-120.

² Dyspozycja archiwalna organów z katedry wawelskiej została zamieszczona w: A. Sudacka, Organy w opactwie cysterskim w Jędrzejowie. Dokumentacja historyczna – aneksy, PP. PKZ – Kraków 1977 (maszynopis).

³ J. Gołos, Polskie organy i muzyka organowa, Warszawa 1972, s. 322.

⁴ Kontrakt dominikanów krakowskich z Józefem Sitarskim na budowę organów z 1765 r., Archiwum Dominikanów w Krakowie, sygn. Kr. 398.

⁵ Por. bibliografia podana przez P. Rosińskiego, dz. cyt., s. 113-114.

Gołosa,⁶ a stan aktualny, czyli po rekonstrukcji, zamieszcza w swojej książce P. Rosiński.⁷ Oto jej treść:

Manual główny:	Pozytyw górny:	Pozytyw:
Pryncypał 8'	Pryncypał 8'	Pryncypał 4'
Pryncypał 2x 4'	Flet Major 8'	Quintadena 8'
Baor Flet 8' ⁸	Octawa 4'	Grms Horn 8'
Salicinał 8'	Fugara 4'	Salicinal 8'
Unda Maris 8'	Quinta 3'	Flet minor 4'
Octawa 4'	Super Octava 2'	Quinta 3'
Vald Flet 4'	Ror Flet 2'	Octava 2'
Quinta 3'	Mixtura 3x 1'	Quinta 2'
Super Octava 2'		Mixtura 3x 1 ½'
Piccolo 2'		
Mixtura 5x 2'		
Cymbał 6x ½'		
Quintadena 16'		

Pedał:

Pryncypał Bas 16'	Octava Bas 8'
Salices Bas 16'	Quintadena 16'
Super 8-va Bas 4'	Major Bas 32'
Sub Bas 16'	

Tympan

Dla pozytywu górnego przewidziany jest głos językowy – Szałamaja. Natomiast w sekcji pedału pozostawiono miejsce na Baor Flet 4' i Puson Bas 16'.

⁶ J. Gołos, Polskie organy..., dz. cyt.

⁷ P. Rosiński podaje kolejność głosów wg ustawienia na wiatrownicy. Dyspozycja organów z Jędrzejowa została również zamieszczona przez Jakuba Garbacza na stronach internetu: www.organy.art.pl - Instrumenty, Jędrzejów.

⁸ Faktycznie jest to Rurflet z zalutowaną przykrywką. Foto piszczałek można zobaczyć na wyżej podanych stronach internetowych dotyczących organów w Jędrzejowie.

Zrekonstruowana dyspozycja różni się nieco od tej podawanej przez J. Gołosa. Należy przypuszczać, że rekonstrukcja została oparta na rzetelnych badaniach archiwalnych i instrumentoznawczych. Po porównaniu treści dyspozycji przed rekonstrukcją i po rekonstrukcji nasuwają się pewne wątpliwości. Dlaczego w manuale głównym znalazł się Pryncypał 2x 4-stopowy ? Było by to uzasadnione, gdyby sekcja miała więcej głosów, a 2-chórowy Pryncypał 4' i Octava 4' cechowały się wyraźnie zróżnicowaną intonacją. Nie przekonuje również układ wyjściowy Mixtury w pozytywie (tylnym) na balustradzie chóru. Układ rozpoczyna się z najniższym chórem – 1 1/3'. W dyspozycji z katedry wawelskiej Mixtury J. dla sekcji pedału zaczynały się od 4 stóp, od 2 stóp dla manualu głównego i od 1 stopy dla pozytywu. W organach w kościele św. Trójcy w Krakowie Mixtura zaczynała się od 1/2' nawet w głównym manuale, czyli układy z primą jako najniższym chórem w układzie wyjściowym.

Dyspozycja organów jędrzejowskich ma charakter barokowy ze względu na rodzaje zastosowanych głosów, proporcje pod względem wysokości brzmienia i rozległą skalę brzmienia. Można również usłyszeć różnorodność w brzmienia poszczególnych sekcji.

2. Dyspozycja organów z katedry wawelskiej

Ta dyspozycja była materiałem porównawczym dla rekonstrukcji organów w Jędrzejowie.⁹

Manual:	Pozytyw:	Pedał:
Pryncypał 8'	Flet Major 8'	Pryncypał Bas 16'
Quintadena 8'	Pryncypał 4'	Sub Bas 16'
Baor Flet 8'	Dur Flet 4'	Salices Bas 16'
Salices 8'	Spil Flet 4'	Octava Bas 8'
Octava 4'	Quinta 3'	Ror Flet Bas 8'

⁹ Por . A. Sudacka, dz. cyt.

Flet Minor 4'	Octava 2'	Super Octava 4'
Vald Flet 4'	Triplik 3x 4'	Fugara 4'
Quinta 3'	Mixtura 1' CEGC	Mixtura 4' CEGC
Super Octava 2'		Cymbał
Mixtura 2' CEGC		
Cynk 4'		

Rodzaje przewidzianych głosów, proporcje wysokości brzmienia oraz diapason brzmienia wskazują, że miała to być dyspozycja typowa dla baroku. Nowością w stosunku do dyspozycji organów z Jędrzejowa był 3-chórowy Kornet o nazwie – Triplik, umieszczony w pozytywie jako głos mieszany obok Mixtury. Ważny szczegół znalazł się przy Mixturach. Chodzi mianowicie o podanie układu wyjściowego Mixtury, czyli prima, tercja, kwinta i oktawa. Należy przypuszczać, że na repetycji (prawdopodobnie na c¹) Mixtura miała również identyczny układ, czyli prima, tercja, kwinta i oktawa.

3. Dyspozycja organów z kościoła św. Trójcy w Krakowie

Poniższa dyspozycja była także materiałem porównawczym przy rekonstrukcji dyspozycji organów w Jędrzejowie. Organy J. Sitarskiego w kościele św. Trójcy w Krakowie uległy zniszczeniu podczas pożaru¹⁰ Dyspozycja ocalała w tekście umowy na budowę organów.¹¹ Oto jej archiwalna wersja:

Manuał:	Pozytyw:	Pedał:
Pryncypał 8'	Pryncypał 8'	Sub Bas 16'
Quintadena 8'	Flet Major 8'	Salici Bas 16'
Flet Drewniany 8'	Octava 4'	Pryncypał 8'

¹⁰ S. Barącz, Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie, Poznań 1888, s. 48.

¹¹ Por. Kontrakt..., dz. cyt.

Quer Flet 8'	Flet Minor 4'	Octava Bas 8' (drewno)
Spil Flet 8'	Super Octava 2'	Quinta Bas 6'
Salicyjonał 8'	Triplik 3x 4'	Super Octava Bas 4'
Octava 4'		
Ror Flet 4'		
Quinta 3'		
Super Octava 2'		
Mixtura ½'		
Cymbał 1'		

Po 20 latach od zaprojektowania dyspozycji dla organów w Jędrzejowie i 14 latach dla katedry wawelskiej została ułożona i zrealizowana już inna stylistycznie dyspozycja. Powtarzają się nazwy głosów z poprzednich dyspozycji, ale zmieniły się proporcje pod względem wysokości brzmienia. 13-głosowy manual ma 6 głosów 8-stopowych, a 9 głosów spośród 13 – to głosy podstawowe. Zanika typowy charakter małego pozytywu, ponieważ podstawą małego pozytywu jest Pryncypał 8-stopowy a nie 4-stopowy. Brakuje głosu pobocznego, a z głosów mieszanych został zastosowany nisko brzmiący Triplik – odpowiednik Kornetu. W pozytywie poza Triplikiem zastosowano tylko głosy podstawowe. Prawdopodobnie w sekcji pedału użyto w innym znaczeniu nazwy: Octava Bas 8' zamiast: Flet Bas 8' – w porównaniu do Sub Bas 16', ponieważ jest tam Pryncypał 8'. Nie wydaje się, aby szukano aż tak subtelnej różnicy w brzmieniu pomiędzy piszczałkami metalowymi i drewnianymi. W sekcji pedału jest jeden głos alikwotowy – Quinta 6'.

Czy dyspozycja spełnia wymagania stylu wczesnoromantycznego (frühromantische), czyli klasycystycznego?

Do najbardziej charakterystycznych cech dyspozycji klasycystycznej należy zaliczyć:

- a. Wyrównana siła brzmienia sekcji organów. Poprzednio stosowano dynamiczne przeciwstawianie sobie sekcji organów. W dyspozycji barokowej manual główny stanowił jakby główny zespół (concerto), a pozostałe manualy (concertini) miały konkurować z głównym manuałem - koncepcja zaczerpnięta z barokowej orkiestry.
- b. W większej już liczbie mają zastosowanie głosy fletowe, smyczkowe i ciche głosy językowe.
- c. Ewolucja menzur w kierunku większej różnorodności. Głosy fletowe i kryte coraz częściej mają menzury szersze. Zachowano jednak menzury tych głosów, które z założenia powinny mieć wąskie menzury.
- d. Mixtury mają nadal styl z poprzedniej epoki, ale niekiedy ograniczano je do dwu chórów. Wyraziste brzmienie Mixtury miało sprzyjać przejrzystości linii melodycznej w utworach polifonicznych.
- e. Jako podstawę sekcji manualów zaczęto stosować, zamiast 8-stopowych, głosy 16-stopowe. Około 45 % w każdej sekcji zajmowały głosy podstawowe.
- f. Brzmienie organów tworzą z reguły głosy pryncypałowe i fletowe. Zasada ta nie dotyczy w pełni organów francuskich i hiszpański, gdzie w większej liczbie miały zastosowanie głosy językowe.

Różnice pomiędzy dyspozycjami barokowymi a klasycystycznymi są bardziej dostrzegalne w dużych organach. Natomiast zacierają się one w małych organach i pozytywach.¹²

Analiza dyspozycji pozwala dać odpowiedź na postawione wyżej pytanie, ponieważ:

- a. Zostało ograniczone zróżnicowanie brzmienia pozytywu w

¹² Por. W. Ellerhorst, Handbuch der Orgelkunde, Frits Knup – Buren – 1975, Bd. II, s. 674-675.

stosunku do manualu. Poza Triplikiem w pozytywie powtarzają się głosy z manualu. Prawdopodobnie różniły się nieco intonacją i menzurami, ale pozostaje jednak pewne podobieństwo brzmienia.

- b. Podstawę brzmienia organów stanowią już w większej liczbie głosy fletowe.
- c. Zanika zastosowanie głosów pobocznych (aliquotów) na korzyść głosów podstawowych.
- d. Została wyraźnie powiększona liczba głosów 8-stopowych.
- e. Pozostały głosy mieszane w stylu poprzedniej epoki.

Powyższe cechy są wystarczające do stwierdzenia, że była to jedna z pierwszych dyspozycji klasycystycznych w Polsce w II poł. XVIII w. Dotychczas wydawało się, że dyspozycje w stylu klasycystycznym miały zastosowanie w Polsce najwcześniej od 30-tych lat XIX w¹³. Było by to wyprzedzenie około 70 lat, czyli mamy prawo nazywać organmistrza Józefa Sitarskiego prekursorem wprowadzania dyspozycji klasycystycznej w polskim budownictwie organowym.

Ocalały więc po J. Sitarskim trzy dyspozycje. Pierwsze dwie zachowały charakter barokowy, lecz ostatnia dokumentuje inną koncepcję brzmienia organów. Dlaczego taka zmiana koncepcji? Być może J. Sitarski wędrował po Europie, słuchał tam brzmienia nowych instrumentów i to właśnie mogło zadecydować o ułożeniu dyspozycji organów innej niż wcześniejsze.

¹³ W. Kapeć, Przemiany konstrukcyjno-brzmieniowe w europejskim budownictwie organowym w XVIII i XX w., zobacz: www.organy.art.pl (w dziale – Budownictwo organowe).

Streszczenie

Zachowana w archiwum dyspozycja organów Józefa Sitarzkiego z 1765 r. z kościoła św. Trójcy w Krakowie jest przykładem poszukiwania nowego brzmienia organów. Wykazuje ona zasadnicze cechy dyspozycji klasycystycznej (nazywana również jako wczesnoromantyczna). Dyspozycje organów w Jędrzejowie i w katedrze wawelskiej były jeszcze w stylu barokowym. Jest więc argument, aby J. Sitarzkiego uważać za prekursora nowego brzmienia organów w Polsce w XVIII w.